

Peter Burke

Útmutatás az utazástörténet számára*

Az utazástörténet egyáltalán nem elhanyagolt téma. Éppen ellenkezőleg, a téma elsősorban az elmúlt években (különösen a 90-esekben) vonzotta a tudósokat, köztük a történészeket (a művészet- és tudománytörténészeket is beleértve), földrajzosokat, antropológusokat és az irodalomelmélet szakértőit. Olyan sokan foglalkoztak csak az itáliai utazásokkal, hogy szükség volt egy egyetemi központ (Centro Inter-universitario) létrehozására, amely rendszeresen megjelenteti saját *Bollettinóját*. Angliában *Journal of Travel Research* címmel alapítottak nemrég negyedéves folyóiratot. Az utazás enciklopédiáját már hirdetik az interneten, amelynek 2001-ben kell megjelennie.** Jó-e ez, vagy rossz (esetleg mindkettő), mindenesetre úgy tűnik, egy új tudományág születésének vagyunk tanúi: az „iterológiáé”, ahogy Pierre Butor francia regényíró nevezte az 1970-es években.

Ennek a rövid esszének a témája az utazás megközelítéseinek változatossága. A „megközelítés” metaforája, bármennyire közhely is, egyszerűen ellenállhatatlan ebben az esetben. Vajon látszólagos haladásunk a távoli város tornyai felé valószínű vagy csak illúzió, a történetírás délibábja? Közeli a megérkezés, vagy csak utazgatunk, reménnyel telve?

Gondolatmenetemben saját „területemre” koncentrálok – amely éppenséggel egyezik Bengt Ankarlooéval –, a kora újkori Európa történetére és az elmúlt ötven évben kiadott művekre, elsősorban az elmúlt évtizedben megjelentekre.¹ 1952-ben jelent meg a kérdéskör klasszikus alapműve, John Stoye *English Travelers Abroadja*.² Stoye érdeklődését az utazók angol társadalomra és politikára gyakorolt „hatása” iránt ritkán követték későbbi tanulmányokban, annak ellenére, hogy az angol „Grand Tour”-ról mindmáig könyvek sokasága jelenik meg. Egy másik klasszikus munka, Antoni Maćzak *Travel in Early Modern Europe*-ja 1978-ban lengyelül jelent meg.³ Maćzak az utazás társadalomtörténetére, az anyagi

* Ez az írás 1998-ban, a kora újkori Európa történetéről tartott szemináriumom előadásaként kezdte karrierjét. Különösen hálás vagyok útítársamnak, Maria Lúciának és iterológus-társaimnak, Melissa Calarescunak, Rudolf Dekkernek, Jim Duncannak, Angel Gurríanak, Antoni Maćzagnak és Joan-Pau Rubiésnek észrevételeikért és az irodalmi hivatkozásokért.

** A tanulmány 2000-ben jelent meg a Bengt Ankarloo tiszteletére összeállított emlékkönyvben a következő címen: Directions of the History of Travel. In: Andersson, L. M. – Jansdotter, A. – Persson, B. E. B. – Tornbjer, Ch. (szerk.): *Rätten. En Festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 2000. 176–198.

¹ Természetesen 1950 előtt is jelentek meg fontos utazástörténeti tanulmányok, többek között Babeau 1885; Hantzsch 1895; Bates 1911 és Mead 1914.

² Stoye 1952.

³ Maćzak 1995.

körülményekre és az utazásra mint társadalmi tapasztalatra koncentrált (például arra, ahogyan az utazás ideiglenes menekülést jelentett a társadalmi helyzet mindennapi korlátjai közül), és Stoye-nál lényegesen nagyobb hatást gyakorolt.⁴ Újabbán a fókusz átkerült a társadalmiról a kulturális megközelítésre, az utazás indítékaira, az utazók elvárásaira és az utazás tudományára, például arra, ahogyan azt a reneszánsztól a felvilágosodásig leírták és kodifikálták.⁵

Az utazástudományról, avagy *ars apodemicáról* írott könyvek sokszor öltöttek utazási útmutatók formáját, felsorolva mindazon dolgokat, amelyeket meg kell figyelni, hogy az utazás az ismeretszerzés élményét is nyújtsa. Hasonló módon, bár más szándékkal látták el a leendő utazókat a „Tudományos Forradalom” korában a Robert Boyle-hoz és Isaac Newtonhoz hasonló személyek, illetve a londoni Royal Societyhez hasonló intézmények kérdőívvel vagy *tudakozódási rovatokkal* („heads for inquiry”), ahogy a 17. században mondták, hogy még hasznosabb megfigyeléseket tehessenek. Berchtold *Patriotic Travellerje* (1789) csaknem kétezeröttszáz kérdést tartalmazott.⁶

Mint maguknak az utazóknak, a történészeknek is hasznukra válik egy hasonló katalógus, még ha nem is olyan kimerítő, mint Berchtoldé. Az ilyen tudakozódási rovatokhoz való hozzájárulásként azt javaslom, tekintsük át a legfontosabb eddig elhangzott kérdéseket, az elvégzett munkát, a felmerült legfőbb problémákat, illetve a szakterület lehetséges jövőbeli haladási irányait. Annak érdekében, hogy írásom belesimuljon a kötetbe, különös figyelmet fogok fordítani Skandináviára, elsősorban a más országokat látogató svéd utazókra (az Oszmán Birodalomba utazó Erik Dahlbergtől a Japánt megjárt Carl Peter Thunbergig), és a Svédországba utazó külföldiekre: franciákra, angolokra, olaszokra, sőt brazilokra (José Bonifacio de Andrade e Silva, a reformer két évet töltött Dániában és Svédországban a 18. század végén).⁷ A kérdések érintik az utazókat, írásikat, úti feljegyzéseiket és nem kevésbé a kultúrák közti találkozásokat, amelyeket az utazók tapasztalnak meg és az útleírások reprezentálnak.

Ki utazik, milyen okból, merre mennek és hogyan szervezik meg utazásukat? Mit csinálnak az utazók, amikor külföldön vannak? Mik az utazás hatásai az utazókra, kultúrájukra és azokra a kultúrákra, amelyekbe utaztak?

1. Természetesen szükség van az utazók prozopográfáira, kollektív életrajzokra, a római szenátusról és a brit parlamentről írottak mintájára. Az egyetlen hasonlót, amelyet ismerek, a 18. századi brit és ír Itália-utazók feldolgozását egy lelkes amatőr, Brinsley Ford jegyzetei alapján állították össze. Nem kevesebb, mint hatezer utazóról talált információt a korszakból, a Grand Tour idejéből.⁸

⁴ Egy példa a sok közül Frank-van Westrienen 1983: 49–133.

⁵ Stagl 1980: 131–202; Bausinger–Beyrer–Korff 1991; Rubiés 1996: 139–190; Elsner–Rubiés 1998.

⁶ Berchtold 1789; Stagl 1995.

⁷ A Skandináviáról szóló legújabb irodalomból lásd Barton 1998 és Davies 1999.

⁸ Ingamells 1997.

A Skandináviáról szóló útleírásokról készült már bibliográfia (csak Norvégiáról 1278 tételt sorol fel), de a propozográfia még hiányzik.⁹

2. Az utazók tipológiája szintén hasznos lehet. Először feltehetőleg a külföldre utazók jutnak eszünkbe, de mások saját országukat fedezték fel, és számos dologra bukkantak így rá. Azután azokra is gondolhatunk, akik rövid időt töltöttek egy helyen, de François Bernier, 17. századi francia orvos életéből csaknem tizennégy évet töltött Ázsiában, elsősorban Indiában. Vélhetően a magányos utazók alakjai is felsejlenek, köszönhetően az útleírásoknak – amelyek időnként elfelejtik megemlíteni az útitársakat –, de a kereskedők, zarándokok és mások csoportosan utaztak, és a Cook's szervezte utak százötven éves múltra tekintenek vissza.

Első megközelítésként a tipológiához a társadalmi kategóriák kínálkoznak, bár nem szabad hagynunk, hogy a szerep megsemmisítse az egyéniséget. A legfontosabb kategóriákat így jelölhetjük ki: kereskedők, zarándokok, misszionáriusok, diplomaták, diákok, tudósok, természettudósok, kézművesek és művészek. A 18. századtól kezdődően nem felejthetjük ki a háborúk és más események tudósítása végett utazó újságírókat sem (mint Theodore Fontane, a későbbi regényíró esetében, aki Poroszország 1864-es, 1866-os és 1870–71-es háborúiról tudósított).

Ugyancsak nem szabad elfelejtetni a turistákat, „az élvezet kedvéért utazó ember” értelmében. A terminus, mely természetesen a „tour” szóból származik – legyen az Grand Tour vagy kevésbé grand –, a 19. században honosodott meg jónéhány európai nyelvben (Stendhal *Mémoires d'un touriste*-je 1838-ból származik). Az „utazás” és a „turizmus” éles terminológiai elválasztása saját elemzéseinél nem feltétlenül szerencsés a történész számára. Így vagy úgy, mindenképp adatai része marad.¹⁰ A „tourist” terminus az angol nyelvben már 1800 előtt feltűnt, negatív értelemben.¹¹ Az élvezet kedvéért utazók csoportja magába foglalja a nőket, akik a 18. századtól kezdve lettek láthatóbbak – például Mary Wollstonecraft Svédországban –, és számos nemrég megjelent, elsősorban az angol nőkkel foglalkozó monográfia számára szolgáltattak témát.¹²

3. Miért utazzunk? Ahogy az utazásnak szociológiája, úgy pszichológiája is van. Néhány újabb tanulmány tudatalatti indokokat is számításba vett: a romantikus utazások sokszor menekülések az otthon elfojtott vágyak beteljesítése érdekében. Nyilvánvaló példája ennek a „mediterrán szenvedély”, a dél vonzereje az észak-európaiak szemében.¹³ Az utazást úgy is kezelték már mint a háború pótszerét, és az identitás feltárásának és megalkotásának eszközt, néha szembeállítva a pusztá „turizmus”-sal.¹⁴ Az utazók pszichológiai típusait századokon át

⁹ Bring 1950; Ilsøe 1963; Schiøtz 1970.

¹⁰ Boorstin 1963: 86–125 és Fussell 1980: 37–49 feltételezéseinek és érveinek értő kritikájára lásd Löfgren 1999.

¹¹ Buzard 1993. A Skandináviából jövő és oda irányuló turizmusról lásd Löfgren 1999.

¹² Mills 1991; Melman 1992; Frawley 1994; Lawrence 1994; Bohls 1995; Ghose 1998.

¹³ Porter 1991; Cardinal 1997: 135–155; Pemble 1987.

¹⁴ Hale 1993: 182 sk; Buzard 1993: 81.

megkülönböztették: az érzékeny utazótól – akit Lawrence Sterne és követői mintáztak meg – egészen a kolerikus utazóig, akit Tobias Smollett (vagy, napjainkban Paul Theroux) jellemzett.

Ami az utazók tudatos indokait illeti, ezek természetesen összefüggnek az előző részben emlegetett társadalmi kategóriákkal. E kategóriák közül idáig kevés figyelem fordult a kereskedelmi utazások felé, mint amilyenek a fiatal kézművesek utazásai voltak (akiket Angliában „journeyman”-nek neveznek). A zarándoklatok története ezzel szemben az elmúlt időben újabb virágkorát élte, és ez nemcsak a keresztény világra korlátozódott.¹⁵

A kortárs érdeklődés másik középpontja az oktatási-nevelési célú utazás, amely alatt nemcsak a *peregrinatio academica* értendő, de a Grand Tour is, amelyet nemrég a felnőttkorba vezető átmeneti rítusként írtak le.¹⁶ A fiatal svédek, dánok és norvégok *studieresorját* is számos monográfiában vizsgálták.¹⁷ A tanulmányutak eszméje a festőkre, szobrászokra és építészekre is kiterjed, valahol félúton a kézművesek vándorévei (*Wanderjahre*) és az Itálián keresztül, az antikvitás és a reneszánsz nagy alkotásainak tanulmányozása céljából folytatott, sokkal arisztokratikusabb utazás ideálja között, mint az – naplója tanúsága szerint – Inigo Jones példáján látszik, vagy a két Nikolaus Tessin, apa és fia esetében történt, akik Franciaországban, a Holland Köztársaságban és Németországban jártak tanulmányúton.

A könyvek és kéziratok után kutató tudósok utazásait sem szabad elfelejtenünk.¹⁸ Ezek olyan tudás megszerzésére irányuló expedíciókkal kapcsolódhattak össze, amelyekre hasznos (bár technikailag anakronisztikus) a „tudományos” kifejezést alkalmazni: a 16. századi európai botanikusoktól, akik növényeket keresve utazták be az Oszmán Birodalmat, Indiát és Mexikót, egészen a híres, 1730-as évekbeli francia misszióig, amelyek megfigyeléseket gyűjtöttek „északon” és Peruban, vagy Cook kapitány utazásáig (vagy vele egy időben Carsten Niebuhr arabiai expedíciójáig), amelyeken művészek is részt vettek, hogy megörökítsék a szokatlan jelenségeket, és tudósok mint Georg Forster, hogy tanulmányozzák őket. Az „utazási útmutatók”, amelyeket a Royal Society adott ki, elsődleges célul tűzték ki a természet megfigyelésének rendszerezését (bár a különböző népek szokásaival kapcsolatos kérdések szintén szerepeltek bennük). A 19. század tudományos expedícióiról azonban még mindig sokkal többet tudunk.¹⁹

A tudós mellé helyezhetjük a „technológiai” utazót, akit olyasvalami hajt, amit ma „ipari kémkedésnek” hívnánk: bányákat és gyárakat látogat, megnézi, időnként még vázlatosan le is rajzolja az új gépeket – ahogy az angolok tették Velencében vagy a franciák és svédek Angliában (itt többek közt Samuel

¹⁵ Eade–Sallnow 1991; Faroqhi 1994; Dubisch 1995; Scaraffia 1998; Williams 1998.

¹⁶ Redford 1996: 15; Lásd még Chaney 1998. *A peregrinatio academica*tól: Berns 1988: 155–181. és de Ridder-Symoens 1996: 416–448.

¹⁷ Rydberg 1951; Niléhn 1983; Helk 1987.

¹⁸ Selling 1990; Burke 1992: 391–413.

¹⁹ Fisch 1989: 385–405.

Schröderstiernára és Reinhold Angersteinre kell gondolni, a northumberlandi Crowley vasgyártása iránti érdeklődésükre és ennek kapcsolatára a Bergskollegiummal és a Jernkontorral).²⁰ Ide sorolhatjuk a mezőgazdaság iránt érdeklődő utazókat, bár az első, aki eszünkbe jut, a Franciaországban utazó angol Arthur Young, inkább a hazai gazdálkodás felsőbbrendűségéről volt meggyőződve.

A másik oldalra a „filozofikus” utazókat tehetjük, akiket relatíve érdekmentes kíváncsiság hajtott, és érdeklődésük az erkölcsökre és szokásokra terjedt. A francia filozófusok közreadtak útleírásokat is, Voltaire Angliáról, Diderot pedig Hollandiáról. A filozófus-orvos François Bernier sok évet töltött Indiában. Beszámolóját az indiai történelemről, erkölcsökről és szokásokról a Royal Society titkára fordította angolra.²¹ Bernier barátja, Samiel Sorbière, egy másik filozófus-orvos a szerzője a *Relation d'un voyage en Angleterre*-nek (1664), amely az angolok különös erkölcsseit és szokásait taglalja. Az általunk „antropológiaként” ismert tudomány ilyen utazók megfigyeléseiből nőtt ki, és posztmodern korunkban, feladva korábbi igényüket az objektivitásra, úgy tűnik, az antropológusok ismét utazókká vedlenek vissza.²²

4. Hová? Angliától Lengyelországig, századokon keresztül (különösen 1600 és 1800 között) Itália volt a legdivatosabb cél az ifjú nemesek számára, de sok más terület is vonzotta az utazókat tanulmányi és más célokból. Wittenberg, Leiden, Orléans és Oxford egyetemei, a többiek mellett, meglehetősen nagy külföldi látogató közönséget vonzottak. Ahogy Paul Hazard, az irodalomtörténész az 1930-as években megjegyezte, a 17. és 18. század fordulója az „észak” divatja kialakulásának volt tanúja – ez a széles terminus Angliát és Hollandiát éppúgy magába foglalta, mint Skandináviát. „Kelet-Európa” fogalmának kialakulásáért a Lengyelországot és Oroszországot a nyugatabbra fekvő területekről elárasztó utazók a felelősek. Az 1830-as évektől a „Közel-Kelet” lett a nyugati utazók divatos úticélja, különösen a francia íróké és művészeké (köztük találjuk Delacroix-t, Lamartine-t, Dumas-t, Nerval és Flaubert-t).²³ A változások okainak felderítése megérdemelné a további elemzést. Vajon arról van szó, hogy el kellett hagyni a „járt utat,” arról az érzésről, hogy Nyugat-Európa kimerült, vagy ennél kézzelfoghatóbb okok húzódnak a háttérben?

Valamelyest már tanulmányozott változás az egy országon belüli úticélok elmozdulásai, így a hegyvidékek és tengerpartok iránti érdeklődés kialakulása, és egyes városok üdülőhellyé alakulása, amelyekben a társadalmi életet – legalábbis egyes évszakokban – a látogatók határozzák meg. Például a fürdőhelyek, amilyen Brighton vagy Karlsbad.²⁴

²⁰ Rydberg 1951: 139–201; Flinn 1957–59: 95–110; Lindqvist 1984: 118–134; Harris 1985: 127–138. – A Bergskollegium a svéd kormányzat 1637-ben alapított intézménye a bányászat felügyeletére, míg a Jernkontor az acélipart fogja össze 1747 óta Svédországban (a Szerk.).

²¹ Burke 1998b: 57–73.

²² Duchet 1971; Harbsmeier 1995: 19–38; Clifford 1997.

²³ Hazard 1935: 70–104; Wolff 1994; Rosenthal 1982.

²⁴ A szakterület klasszikusai Nicolson 1959 és Corbin 1994 (eredeti kiadása 1988). Az angol üdülőhelyekről lásd Borsay 1989: 31–34, 151–161, 219–222.

5. Hogy érték el az utazók céljukat? Mihez kezdtek, amikor megérkeztek? Az utazás megszervezéséről a 19. század közepétől kezdődő időszakban – a Cook's Tours és riválisai korától – már szólnak elemzések (bár még sok elvégzendő munka maradt az utazásipar, utazási ügynökök, hirdetések és hasonlók terén).²⁵ Sokkal kevesebb kutatás foglalkozott a kora újkori utazások megszervezésével, a csoportos utazás gyakorlatával, például az új állomáshelyükre tartó nagykövetek kíséretében utazó magánemberekkel és a szolgálk és tutoraik kíséretében utazó nemesifakkal.²⁶ Mutatkozott némi érdeklődés a közlekedési eszközök változása iránt – gyalog, lóháton, tutajon, vitorláson, gőzhajón, kerékpáron, busszal, autóval és repülővel –, és gyakran emlegetjük a vonat jelentőségét a tengerparti üdülőhelyek kiépülésében, de a közlekedési eszköz megválasztásának, illetve az ezen a téren bekövetkező változásoknak a jelentősége az utazási élmény és annak szociológiája terén még nem talált összehasonlító és szisztematikus elemzőre. Johann Gottfried Seume például mind Itáliában (1802), mind a Baltikumban (1805) azért utazott gyalogszerrel, hogy jobban megismerje az országot.²⁷

A közelmúlt vizsgálatai felhívták a figyelmet a kora újkori európai utazás „módszertanára” vagy „elméletére.” A 16. század végétől a kései 18. századig könyvek sora bontotta ki ezt az *ars apodemiacát*.²⁸ A leendő utazóknak megmondták, hogy figyeljék meg minden meglátogatott helyen a síremlékeket, a templomokat, a városházákat, az erődítményeket, a haderőt, a politikai rendszert, a lakók erkölcsseit és szokásait. A tudományos utazásnak is megvoltak a maga módszerei és módszertanosai, köztük Linné uppsalai szónoklatával (1741) és *Institutio Peregrinationis*-ával (1759).

Az *artes apodemicae*-n kívül az utazást segítő, hivatásos városi kalauzok, ciceronék alkalmazására a 17. századi Velencéből, Rómából és Párizsból vannak az első feljegyzéseink (de a hagyomány valószínűleg jóval korábbra nyúlik vissza). Velük megegyező funkciót láttak el – vagy őket helyettesítették – a kézzel írott, vagy nyomtatott formátumban hozzáférhető „útikönyvek”. Róma ebben a tekintetben úttörőnek számított, köszönhetően a zarándokok folyamatos özönének, és a *Mirabilia Urbis Romae* már a 12. században forgalomban volt. Francesco Sansovino velencei útikönyve (1556), a *Cose notabili* bestseller lett, 1692-ig legalább 34 kiadással. Az első londoni útikönyvek 1681-ből ismertek. A *Description de Paris* (1684), amelyet egy hivatásos útikalauz, Germain Brice szerzett, 1727-ben már nyolcadik kiadását érte meg. A 18. századra az útikönyvek egy része a templomok és műemlékek leírásai mellett már gyakorlati tanácsokat is adott,

²⁵ Boorstin 1962: 95–98; Löschnburg 1979: 143–175; Brendon 1991; Buzard 1993: 50–57; Pemble 1987: 2–3, 28–30; Withey 1998, különösen 135–166; Löfgren 1999: passim.

²⁶ Kivételt képez Maćzak 1995: 120–151.

²⁷ A gyalogos utazásról: Cardinal 1997: 139 és Löfgren 1999: 48–51; az utakról: Maćzak 1995: 4–29; a kocsikról: Cardinal 1997: 145–148; a tutajokról: Cardinal 1997: 143; a vasútról: Schivelbusch 1980 és Walvin 1978: 18–32; a kerékpárról: Davies 1999: 34; az autóról: Löfgren 1999: 58–60; a buszokról: Löfgren 1999: 170–172; a repülőről: Löfgren 1999: 173–176.

²⁸ Stagl 1980; Rubiés 1996.

például arra, hogyan alkudozhatunk a kocsisokkal, vagy melyik utcákat kerüljük el éjszakánként. Baedekker és Murray könyveit (utóbbi Svédország útikönyvét adta közre 1875-ben) és számos modern folytatójukat egy hosszabb hagyomány részének kellene tekintenünk.²⁹

A téma, mely bizonyosan több figyelmet érdemelne a történészek részéről, a „kulturális turizmusnak” nevezhető jelenség elterjedése. Ennek növekedése, amely elég egyértelmű a 19. és 20. század során, a kora újkorban vált egyre láthatóbbá. Az utazók már akkor is látogatták a híres tollforgatók szülőhelyeit, házait és sírjait – olyanokét, mint Vergilius, Petrarca, Erasmus és Rousseau. A korszak másik szokása, a híres tudósok mint „élő emlékművek” meglátogatása volt.³⁰ A nyilvános múzeumok és képzőművészeti galériák elterjedése Európában és másutt a 18. század végétől kezdve nyilvánvaló lökést adott a kulturális turizmusnak. Ám a kora újkori Európában a „nyilvános” és a „privát” közötti határ nem volt olyan éles, mint később, és a tisztességesen öltözött utazókat sokszor fogadták szívesen a magángyűjteményekben, sőt magánházakban is.³¹

6. Milyen hatással voltak az utazások magukra az utazókra, saját kultúrájukra és azokra a kultúrákra, ahová utaztak? Talán ez a legkevesebbet vizsgált aspektusa az utazás történetének, legalábbis a kora újkori Európa történetében, már ha eltekintünk Itália Grand Tour keretében történő meglátogatásának az észak-európai elitek művészi ízlésére gyakorolt hatásától: tudniillik hogy az régi műalkotások gyűjtésére és újak megrendelésére sarkallta őket.³² A modern idegen nyelvek ismerete és az ezeken a nyelveken írt irodalmi művek által közvetített ízlésvilág hasonló jelentőséggel bírhatott, még ha ennek nyomai kevésbé látványosak is. Szintén érdemes komolyan venni azt az érvet, hogy az utazás segíti a kritikus politikai gondolkodás kialakulását a különböző politikai rendszerek működésük közbeni megismerése révén – amely rendszerek megismerésére az *ars apodemica*k biztatták olvasóikat. A Grand Tour gyakorlata segít abban, hogy megmagyarázzuk az angol politikai gondolkodás történetében bekövetkező „machiavellista pillanat” okait a 17–18. században, csakúgy, mint a whigek Velence iránti rajongását.³³ Hasonló állításokat tehetünk Velence helyéről a más országokban – mint például Lengyelországban vagy Svédországban – folyó kora újkori politikai vitákban is. Ezeket a témákat sokszor tanulmányozták úgy, mintha tudást és információkat csak könyvekből lehetne szerezni, holott a közvetlen megfigyelésnek és tapasztalatnak mélyebb hatásai lehettek.

A kortárs „tömegeturizmus” hatása a meglátogatott helyekre már volt vizsgálat tárgya (hogy a vészjelzésekről ne is szóljunk). Híres emberek házat tönkretették a látogatók, Washington házán elkopott a lépcső, a bútorzat is megsérült.

²⁹ Baedekerről lásd Boorstin 1962: 112–113; Murrayról és a Svédország-útikönyvekről: Davies 1999: 25–35.

³⁰ Burke 1998a: 199–200.

³¹ A gyűjteményekről: Findlen 1994; a házakról: Burke 1987: 137–138.

³² Stoye 1952: 134–167; vö. Hale 1963, különösen 62–86.

³³ Pocock 1975; Bouswma 1990: 266–291. Egyik szerző sem elemzi az utazás hatásait.

Az Angol Tóvidék látogatók tömegei által való tönkretétele elleni tiltakozás célja – van ebben némi irónia – nem más, mint „a tömegtől” való megszabadulás, a 19. századba való visszatérés.³⁴ A hotelek és a látogatók igényeinek kielégítését szolgáló konferenciaközpontok építése átalakította számos európai város arculatát. A 19. század elejére Firenze, Svájc és más helyek az angol látogatók szükségleteihez alkalmazkodtak teával és tükörtojással.³⁵ Más változások kevésbé feltűnőek. A velencei karneválok már a 18. századra átalakultak a turizmus növekedésének köszönhetően. A hasonló átalakulások megsokasodtak a 19. és a 20. században az utazás kommercializálódásával, és – ami megint csak nem mentes az iróniától – a régiók „tipikus” jegyei iránt fokozódó érdeklődéssel.³⁶

Az utazástudományról írott könyvekben néha megjelent a tanács: írjunk naplót. Hasonló kora újkori naplókából számos látott napvilágot nyomtatásban is, akkor, vagy azóta, és még több maradt ránk kéziratban. Ezek egy nagyobb utazásikönyv-korpusz részét képezik, amelyet útleírásoknak (*travelogue*) nevezhetünk. A történészek, elsősorban a társadalom- és kultúrtörténészek, régóta használják „forrásként” ezeket az útleírásokat.³⁷ Egyikük olyan messzire ment, hogy az 1940-es években azt állította: „Brazília társadalomtörténete számára talán nincs megbízhatóbb információforrás, mint az idegenek útleírásai.”³⁸ Nyilvánvalóan forráskritikára van szükség a „mimézis-tévedés”-nek (*mimetic fallacy*), azaz annak a feltételezésnek elkerülésére, hogy a szövegek átlátszóak és direkt módon, közvetítés nélkül tükrözik a társadalmi valóságot.³⁹ A történészeknek felteendő hasznos kérdések közt olyanok sorjázna, mint: autentikus-e a szöveg? megbízható? mi az az álláspont, amelyet képvisel, mi a kontextusa? Szintén fontos, hogy megvizsgáljuk a retorikáját – szereposztását, műfaját, cselekményét és metaforáit – csakúgy, mint a hasonló könyvek piacát és olvasóik reakcióit.

7. Az utazásról nemcsak szövegek maradtak fönt. A történetírás nyelvközpontúságát ellensúlyozandó, nem ártana, ha elkezdenénk képekkel is foglalkozni, amelyek a történelem számos tanulmányozója számára még mindig „láthatatlanok.”⁴⁰ Az már például világossá vált, hogy a 19. századi angol művészek, akik Írországba látogattak, számos olyan részletét örökítették meg a családi életnek, amelyeket a helyi festők nem ábrázoltak, bizonyítva a „kívülálló pillantása”-nak fontosságát.⁴¹ Azon történészek előtt magasodó akadályokról, akik a képeket az általuk megjelenített kultúra bizonyítékaiként kívánják felhasználni, nagyvonalú elemzést adott a terület klasszikusa, Bernard Smith a *European Vision and the South Pacific* című, először 1960-ban publikált írásában, amely a Tahitiről, Új-Zélandról és más szigetekről készült európai képeket vizsgálta. Amellett, hogy

³⁴ Buzard 1993; a közelebbi múlttól lásd Löfgren 1999: 182–184.

³⁵ Buzard 1993: 89.

³⁶ Burke 1987: 189; vö. Löfgren 1999: 188–192.

³⁷ Freyre 1933; Deleito y Piñuela 1935.

³⁸ Freyre 1948; újabb példaként lásd Langford 2000.

³⁹ A „mimézis-tévedés”-ről lásd Ghose 1998: 2.

⁴⁰ Fyfe–Law 1988: 1–14; Jakobs 1995.

⁴¹ Kinmonth 1996: 5.

felhívta a figyelmet néhány kézenfekvő problémára, mint amilyen a helyszínen készült vázlatok és az otthon befejezett festmény közötti különbségtétel fontossága, Smith a „primitív” társadalom sztereotípiáját is vizsgálja (benne a „civilizáció” inverzióját) csakúgy, mint az ógörögökkel, vikingekkel és másokkal alkotott analógiák, vagy a Claude Lorraine, Salvator Rosa és mások által kialakított festészeti hagyományok használatát.⁴² Hasonló, analógiával, inverzióval és a sztereotípiák más formáival kapcsolatos problémák a szövegek esetében is felmerülnek.⁴³

8. Autentikus a szöveg? Érdemes megkülönböztetni a „hamis útleírás” három típusát.

a) A szerző elvárja, hogy az olvasó elhiggye hamis állítását, hogy valóban utazott. Híres-hírhedt példái John Mandeville vagy George Psalmanazar *Historical and General Description of Formosája* (1704), egy francia szerző munkája, aki Angliába ment és megpróbálta magát tajvani bennszülöttnak kiadni.⁴⁴ Más esetek kevésbé egyértelműek. Fernão Mendes Pinto portugál utazó *Peregrinação*-ja (1614) például ténylegesen első kézből származó távol-keleti élmények és olyan információk keverékének tűnik, amelyeket a szerző más forrásból szerzett, ám saját tapasztalatként tálalt. Ennek eredményeképpen néhányan azt is feltételezték, hogy Mendes Pinto egyáltalán nem is utazott, hasonlóképpen, G. F. Gemelli *Giro del Mondo*-jához (1699–1700), amelyet – egyes plágiumhelyek felfedezése után – szintén hamis útleírásnak tekintünk.

b) A szerző nem várja el, hogy az olvasó elhiggye hamis állításait. Ebbe a csoportba tartoznak a korábbi útleírók kifigurázására írott szövegek, illetve a satírák, amelyeket a szerző saját kultúrájáról írt, és amelyben az egzotikus látogató nézőpontjaként való bemutatás az eltávolítás eszköze. R. E. Raspe *Münchhausen bárója* (1781–1783) az első csoportba, míg Montesquieu *Perzsa levelekje* (1721) a másodikba tartozik, Swift *Gulliverje* (1726) pedig mindkettőbe.

c) Olyan helyek leírásai, amelyekről a szerző nem is állítja, hogy meglátogatta őket, mint Isaac de La Peyrère Izland és Grönland-leírásai az 1640-es évekből, amelyek jól informáltak és egyáltalán nem állítják, hogy személyes élményeket közvetítenének.

Röviden: a valódi és hamis szövegek, „utazók” és „hazudozók”, tényleges és képzeletbeli utazások közötti határvonalat kevésbé egyszerű meghúzni, mint azt elsőre gondolnánk.⁴⁵ Célunk nem a tények és a fikció közötti különbség létezésének tagadása, épp ellenkezőleg annak megsokszorozása, és az, hogy inkább fokozatbeli, mint lényegi különbségekről beszéljünk. A szigorú megkülönböztetés inkább csak zavart teremt. Valószínű, hogy az lenne a leghasznosabb, ha „elképzelt utazásokról” beszéljünk, a tények és a fikció széles határmezsgyéjén.⁴⁶

⁴² Smith 1985.

⁴³ Az útleírásokról általában lásd Maćzak–Teuteberg 1982; Brenner 1989.

⁴⁴ Mandeville-ről lásd Greenblatt 1991: 26–52; Psalmanazarról lásd Stagl 1995: 171–207.

⁴⁵ Adams 1962.

⁴⁶ von Martels 1994; Rennie 1995, különösen 53–54, 65, 71, 73, 80, 96, 184.

9. Független a forrás? Mennyire fontos benne az intertextualitás vagy akár a plágium? Még az „igazi” útleírások is részben hamisak abban az értelemben, hogy nem mindig azok, aminek állítják magukat: spontán reakciók és tiszta tapasztalat leképezései. Az érzékelést elhomályosította az emlékezet, különösen, ha a szöveget az utazó visszaérkezése után sok idővel vetették papírra, vagy rendszertelen jegyzetekből állították össze. Módosíthatta a szóbeszéd, például a helyi kultúra saját magáról alkotott sztereotípiái (fontos téma, amelyet ritkán kutatnak, és amelyre persze nehéz is bizonyítékot találni). A megfigyelések ugyancsak módosulhattak olvasás közben és a „közkinckönyvek” figyelembevételének kora újkori szokása miatt. James Boswell, aki Addison *Remarks on Italy*jával a csomagjában utazott délre, nem volt egyedül az elődökkel szemben érzett tisztelet terén.⁴⁷ Georg Forster Sterne *Sentimental journey*-jének mintájára szerkesztette meg saját naplóját párizsi tartózkodásáról, ahogy J. G. Schummel is *Emfindsame Reisen*jét (1771). Az új utazók az azonos helyre látogató régieket követték a látnivalók kiválasztásában, a témák rendezésében és még egyedi ítéleteikben is, ahogy azt egy, a Milánóba utazó angolokról szóló vizsgálat próbálta meg bemutatni. Egyes útleírások szó szerint megismételték az útikönyvek egyes részleteit, ahogy a műértő, John Evelyn tette Pflaumern Itália-útikönyvével.⁴⁸

10. Megbízható-e a forrás? Az utazás historiográfiája két szinten túl van már, a hitén és hitelenségén, a tézisen és antitézisen. Talán itt az ideje a szintézisnek, a tisztánlátásnak, annak a feltevésnek, hogy az útleírások nem annyira önmagukban hitelesek vagy hiteltelenek, hanem inkább szerzőjükhöz képest, illetve azokhoz a kérdésekhez képest, amelyek megválaszolására használni szoktuk őket.

Térjünk vissza a sztereotípia problémájához, amelyet a 7. pontban már megidézünk. Természetesen a nyers tapasztalat mint olyan nem létezik, mivel mindnyájunkban sajátos észlelési módok vannak programozva. A sémák a válogatás mechanizmusai, amelyek nélkül nem tudnánk értelmezni tapasztalatainkat. Mindenesetre a tapasztalat lehet többé vagy kevésbé „átfőtt” – kidolgozott, sztereotipizált vagy mitizált. Mivel egyre több utazó fordult útikönyvekhez a kora újkor folyamán, ez nyilván az elvárások, sztereotípiák és előítéletek kialakulását serkentette.

Ahogy a képek esetében is, az idegen mint az ismerős inverziója az egyik rendszeralkotó fogalom – nagyon fontos nem-tudatos mivoltában is –, olyan toposz, amely az utazókat már Hérodotosz híres, egyiptomi szokásokat bemutató leírása óta vonzotta. Egy 16. századi jezsuita a következőképpen látta Japánt: „A fehér, amely nálunk ünnepi és vidám szín, közöttük a gyász és szomorúság jele. [...] Mi az udvariasság jeleként levesszük kalapunkat és felállunk: ők, épp ellenkezőleg, leveszik szandáljukat és leguggolnak. [...] Mi bal lábunkat tesszük a kengyelbe először, amikor lóra ülünk, ők a jobbat.”⁴⁹

Edward Said híres, „orientalizmusról” szóló tanulmánya óta egyre nő az érdeklődés a „másik” megalkotásának folyamata iránt, az Oriens és az Occidens

⁴⁷ Batten 1978: 10.

⁴⁸ Burke 1997a: 94–110.

⁴⁹ Idézi Boxer 1951: 77.

irányában egyaránt.⁵⁰ Lehet, hogy itt lenne az ideje azokkal a jelenségekkel is foglalkozni, amelyeket „meridionalizmusnak” és „borealizmusnak” nevezhetnénk. E. M. Forster regényeiben például az angol utazók Itáliában a magánszféra hiányára panaszkodnak (és hasonló gondolatot találunk a *Passage to Indiában*). Jól ismerjük a svédekről – és angolokról – vallott latin elképzeléseket, hogy tudniillik ők hűvös, formális emberek lennének, de ennek történetében még akad kutatnivaló.

Egyes sztereotípiák és mítoszok részletes vizsgálata lezajlott, mint például Stendhal romantikus Itália-„mítoszái”.⁵¹ Mindenesetre egyes kérdések még jóformán érintetlenek. Például az, milyen kapcsolat van az egyes kultúrákra idegenek által alkalmazott sztereotípiák és az adott kultúra autosztereotípiái között. Egy másik, további kutatást érdemlő téma a sztereotípiák és a kultúra változása közötti viszony – vajon változnak-e a sztereotípiák, ha a kultúra változik, és ha igen, milyen mértékben? Mikor hagytak fel például a britek azzal, hogy elmaradtak tekintsék Svédországot (ahogyan többen még a 19. század közepén is tették), és mikor kezdték el racionálisnak és progresszívnek látni?

Természetesen nagyon fontos az útleírásokat használó történészek számára, hogy elkülönítsék a megbízhatóbb útleírás-szerzőket a kevésbé megbízhatóktól, az óvatosakat a gyorsan ítélelőktől, a precízekeket a pontatlanoktól, az élesszemű és jó hallású utazókat a közömbösektől. A kora újkori Itália esetében például Montaigne és a 17. századi angol Philip Skippon megfigyelései messze felülmúlják azokat, amelyeket kortársaik többsége hagyott ránk.⁵² Azon utazók tanúsága, akik megfogadták Berchtold tanácsát, már a helyszínen jegyzeteket készítettek és még ugyanaznap véglegesítették szövegüket, nyilvánvalóan értékesebb azokénál, akik évekkel hazatérésük után, memóriájukra hagyatkozva írtak.⁵³

Hasonlóképp fontos, bár ritkábban emlegetjük, hogy melyik az a téma, amelyik szempontjából az útleírás tanúsága többé vagy kevésbé megbízható. A legtöbb esetben a kívülről jött emberek, például az idegen utazók, hátrányban vannak a „bennszülöttekkel” szemben egy adott kultúra megértésének megkísérlésekor. Gyakori megjegyzéseik értékét a nők helyzetéről általában rontja, hogy nem képesek a nők egyes csoportjainak megkülönböztetésére, például a reneszánsz Velence tiszteletre méltó hölgyeinek és jól öltözött kurtizánjainak esetében.

A kívülálló vallomása viszont felbecsülhetetlen és relatíve megbízható azokban a feljegyzésekben, amelyek a mindennapi élet a helybeliek számára magától értetődő kis részleteiről, az informális gyakorlatról (mint például a házassági szokások esetében) és a kimondatlan előfeltevésekről íródtak. Az útleírások mint források nélkül is tudnák a történészek, hogy a kora újkori itáliaiak ettek spagettit, de azt, ahogy ették, kézzel (legalábbis a nápolyi köznép) és reszelt sajtot szórva a tetejére (ami egy angol megfigyelőt igencsak meglepett), már nem tudnánk

⁵⁰ Saïd 1978; Carrier 1995.

⁵¹ Crouzet 1982.

⁵² Burke 1987: 15, 18–19.

⁵³ Berchtold 1789: 43.

más úton felidézni. Nem véletlen tehát, hogy a történeti antropológiai vizsgálódások oly sok esetben használták az útleírásokat.⁵⁴

Az útleírások egész biztosan értékesek, ha nem is a más kultúrák önmagukban vett forrásaiként, hanem a kulturális találkozások folyamatának vizsgálatában, hiszen a megélt kulturális különbség fokát dokumentálják. Így Bulstrode Whitelocke 1653-ban, Svédországban kíséretével meglátogatta „Scara” katedrálisát, és megjegyezte: „sok a szentkép és más ábrázolatok mindenütt”, amit így kommentált: „senki nem tudná megkülönböztetni egy pápista templomtól”.⁵⁵

Ahogy más dokumentumok esetében is, tanulmányozni kell az útleírások nézőpontját, kontextusát, indítékait és céljait, mielőtt biztonsággal használhatnánk a bennük foglalt információkat. Például: kiadásra írták a művet? Hivatalos jelentés volt, mint a velencei követek híres *relazionéi*? Vagy csak az utazó, családja és barátai számára készült? Mit mondott ki nyíltan, és – ami legalább olyan fontos – mit hallgatott el: mindezekben nagy szerepe van az intencionak.

Közhely, vagy legalábbis a romantika kora óta azzá vált, hogy az utazás az önmegismerés eszköze. A külföldön, a saját közösségtől elvágyva élés tapasztalata nagy valószínűséggel segíti elő az öntudatosságot, és naplóvezetésre serkent, ami az öntudatosság további ösztönzője. Valóban, azt is olvashattuk már, hogy az ehhez hasonló napló írása „védekezés az idegen más rendje ellen,” reakció az utazó érzésére, hogy ő az, akit idegennek tartanak, ő a kakukktojás.⁵⁶ Szintén számos alkalommal elmondták már, hogy az útleírások „legalább annyit mondanak el magukról az utazóról..., mint a meglátogatott országokról.” Még azzal is szembesülhettünk a 19. századi brit Afrika-utazók esetében, hogy „amit az utazók Afrikában leírnak, az elsősorban Britannia.”⁵⁷ Az utazók pszichológiai típusai közti, már vázolt megkülönböztetést – az érzékenytől a kolerikusig – folyamatosan fejben kell tartanunk és újra kell alkotnunk, hogy meghatározhassuk az utazó nézőpontját, a szentimentális vagy vad tekintetet, illetve – hogy a kurrens kifejezést használjuk – a „pillantást”.

A pillantások tipológiája legalább olyan hasznos lehet, mint az utazóké. Szerepelhet benne olyan utazók közgazdász pillantása, mint Thomas Malthus vagy Arthur Young, egyes tudósok természetbúvár pillantása, a női pillantás vagy az esztétikai pillantás, amelyet a magával hurcolt vázlatkönyv, később fényképezőgép erősít fel, és amely a kései 18. századtól kezdve a „festőire” fókuszál. Így mondhatta Johnson Boswellnek (anélkül, hogy járt volna Skandináviában), hogy „Norvégia ... nemesen vad látványokat nyújt, és Lappföld jelentősége bámulatos, nemesen vad látványokban lelhető fel,” miközben Anders Skjöldebrand 1801-ban megjelentette *Voyage pittoresque au Cap Nordjät*.⁵⁸

⁵⁴ Burke 1987: 15–24; Cressy 1997: 372, 375, 453–454.

⁵⁵ Whitelocke 1772: 190.

⁵⁶ Burke 1997b: 22; Howland 1996: 93.

⁵⁷ Barton 1998: 168; vö. Porter 1991: 5; Youngs 1994: 6.

⁵⁸ Az esztétikai és női pillantásról lásd Ghose 1998; a természetbúvár pillantásról Bravo 1998: 162–183.

Valószínűleg mindezek közül a „turista pillantás” a legfontosabb, a kívülálló nézőpontja, aki senkit sem ismer, és aki nem bír felelősséggel.⁵⁹ A színházi pillantáshoz lehetne hasonlítani. Ahogy Henry James írta itáliai élményeiről: „Utazni olyasmi, mint színházba menni.” Az analógia már századokkal korábban felidéződött. Sir Thomas Roe, a mogul udvarában tartózkodó brit követ a 17. század elején már felhívta rá a figyelmet, mennyire „rokon” az udvar a színházzal: „a király trónol emelvényén; a nagy emberek színre lépnek mint színészek; a köznép alulról bámul.” Ezek a megjegyzések beleérző képességről tesznek tanúbizonyságot, de meg kell fordítanunk őket. A kívülálló tekintete teszi a helybelieket színészekké. Az utazóknak is megvan a maguk szerepe, és nem egyszer hallottuk már, hogy tevékenységük „forgatókönyvet” követ.⁶⁰

11. A forgatókönyv metaforájával fel kell vetnünk az útleírások retorikájának kérdését. Az útleírások legizgalmasabb elemzéseit a közelmúltban olyan emberek írták, akik eredeti képzettségük szerint irodalomelmélettel foglalkoznak.⁶¹ Az irodalomelmélet kiemelkedő hozzájárulása az utazáskutatás legutóbbi generációjának tevékenységéhez a szövegek irodalmi aspektusának kiemelése volt (amely nem azonos az irodalmi értékükkel), „retorikájuké”, „poétikájuké”, más szóval a szerző stratégiáié és a korszak deskriptív vagy narratív konvencióié az útleírás műfajával kapcsolatban.⁶²

Hasznosabb, ha az útleírást nem egy műfajként, hanem műfajok találkozásaként írjuk le. Formálisan a versben írott szövegeket (például a reneszánsz *hodoeporicónokat*) el lehet különíteni a prózában írottaktól.⁶³ A prózai forma nemcsak az utazástudománynak ad keretet, de épp ellenkezőjének, az utazás elkerülésére adott tanácsoknak, mint Joseph Hall *Quo vadis?*-a (1617) vagy Richard Hurd *On the Use of Foreign Travelje* (1763). Minden befér, a személytelen útkönyvtől egészen a személyes naplókig vagy levelekig. A napló vagy levél választása egyben a „közvetlenség retorikájának” választása is, amelyet ne tévesszünk össze a tényleges közvetlenséggel – csakúgy, mint a regény esetében.⁶⁴ Az utazási naplókat úgy lehet és kell tanulmányozni, mint más narratíváktól technikákat kölcsönző narratívákat, amelyekbe akár a fikció narratívái is beletartozhatnak, mint Marco Polo híres esetében, akit a pisai Rustichello nevű mesemondó segített útleírása összeállításában.⁶⁵ Mint az a történetírás kapcsán is elmondható, az útleírások retorikájának vizsgálata nem kell, hogy arra a következtetésre vezessen minket, hogy ezek a szövegek nem egyebek fikciónál; és még az irodalmi elemzésnek is számításba kell vennie a szerzők azon szándékát, hogy az őket körülvevő világot írják le.

⁵⁹ Buzard 1993: 11.

⁶⁰ Boorstin 1962: 111; Gregory 1999: 114–150.

⁶¹ Az idézett szerzők közül Adams, Batten, Buzard, Greenblatt, Potter és Rennie alighanem irodalomtudományként fogalmazzák meg tudományterületüket. Vö. Pratt 1992.

⁶² Batten 1978; Neuber 1989: 50–67.

⁶³ Wiegand 1984.

⁶⁴ Uhlig 1965: 227–237; Brilli 1995: 34.

⁶⁵ Adams 1983; Perocco 1997.

Az útleírás műfaján belül másik műfaj a satíra, amelyről fentebb már szoltunk. Az útleírásokat kifigurázó satírákhoz és az otthoni kultúrán élcelődő satírákhoz hozzátehetjük a más kultúrákról írott satírákat. Az angol nyelvű világban például a „gyalázkodó útleírások irodalmi tombolása” kezdődött meg Ned Ward *Trip to Jamaica*-jával (1698). Ward kezdeményezését Írországról, Skóciáról, Wales-ről, Németországról, Spanyolországról, Új-Angliáról, Hollandiáról és más helyekről szóló beszámolók követték.⁶⁶

A műfaji kérdések mellett az irodalmi technikákat is érdemes elemezni. Az egyes szám első személyben megírt beszámolók esetében az utazó imázsát vagy személyiségét retorikai konstrukcióként szükséges vizsgálni, vagy – mint egy regény esetében – műalkotásként.⁶⁷ Nem szabad elhamarkodottan azt feltételeznünk, hogy az érzékeny vagy kolerikus utazók utazáshoz fűződő kapcsolatát feltétlenül a pszichológia, sőt a patológia kifejezéstárával kell megmagyaráznunk (mint a Smollettnek tulajdonított „spleen” esetében). A kolerikus utazó személyisége például lehet egy, a satírához alkalmazott közvetítő eszköz. A „cselekményesítés” elemzése, amelyet Hayden White hajtott végre négy 19. századi történész esetében, biztosan alkalmazható útleírások tanulmányozására is.⁶⁸ Az útleírás metaforáinak vizsgálata szintén új eredményeket hozhat.

12. Hasonlóan fontos vizsgálati terület az útleírások tényleges olvasóközönsége – szemben a szándékolttal –, ahogy azt néhány újabb munka fel is ismeri. A 17. század környékén egy francia kritikus figyelte meg az útleírások iránti érdeklődés növekedését, míg 1795-ben egy angol kiadó utalt „a közönség utazások iránti szenvedélyére,” amelyet alátámaszt az a rekordnak számító 6000 font is, melyet a kiadó Hawkesworth Cook kapitány útjáról szóló beszámolójáért előre fizetett ki.⁶⁹ A trendet jelzi a többkötetes útleírás-gyűjtemények elterjedése is. A 18. századi Angliában például Harris, Green és a Churchillek mind kiadtak hasonló gyűjteményeket; Franciaországban Prévost abbé – aki regényíróként jobban ismert – lefordította és kiegészítette Green munkáját; Németországban Bry és Schwabe fordították és adaptálták Prévostot. Az angliai előfizetők listái azt mutatják, hogy egyháziak, iskolamesterek, kereskedők és orvosok egyaránt érdeklődtek, sőt még egy cukrászt is találunk köztük. Néhány kiadó a műfajra specializálódott, mint Claude Barbin a 17. századi Párizsban, vagy a Churchillek és John Murray a 19. századi Angliában.⁷⁰

13. Az egyéni olvasóknak az útleírásokra adott reakcióit szintén érdemes vizsgálni, úgy az utazástörténet, mint az olvasástörténet részeként. Ezek között találjuk egyes régiók meglátogatásának divatját, mint amelyet Franciaország egy része esetében nemrégiben írt meg Peter Mayle *A Year in Provence*-jában (1989).⁷¹

⁶⁶ Shields 1997: 51.

⁶⁷ Bepler 1994: 183–193.

⁶⁸ White 1973; Duncan 1996: 253–268.

⁶⁹ Batten 1978: 1; Rennie 1995: 58, 68, 94.

⁷⁰ Davies 1999: 25–49; Reed 1974.

⁷¹ Sharp 1999: 200–218.

Ugyanakkor ugyanazt a szöveget néha különböző olvasók nagyon különbözőféleképpen olvashatták: például tényként vagy fikcióként. A hitelesség és hiteltelenség, megbízhatóság és megbízhatatlanság rendszeres története ezen a területen izgalmas eredményekkel járhatna. Nyilvánvaló, mégis meg kell jegyezni, hogy sok útleírás írt le azonos helyeket, és – a sztereotípiák jelentősége ellenére – ezek más-más történeteket közöltek.

Egy másik tényező, amelyre fontos emlékeznünk, hogy egyes olvasók már ismerték a könyvben leírt területet és reakciójuk időnként hiteltelenség vagy düh is lehetett. A protestáns Mission ellenséges Itália-képét (1691–1698) például a katolikus Frescot kritizálta (1705). Néhány esetben a kritika egy „benszüllött” munkája, mint Thomas Sprat esetében, aki 1665-ben válaszolt Sorbière Anglialeírására, amely feldühítette a Royal Societyt, mivel „szektákra” tagolódott tesztületként írta le a tudományos társaságot, vagy a felháborodott francia kritikák Smollett Franciaország-leírásáról, vagy a Piemontból száműzött Giuseppe Baretti kommentárja Samuel Sharp *Letters from Italy*jéről.⁷²

14. Mi maradt még? Nézetem szerint az összehasonlító módszer, ami potenciálisan a legtanulságosabb, és még nem használták ki olyan mértékben, ahogyan lehetne. Például egész biztosan hasznos lenne több hosszú időtartamú, szeriális utazástörténetet írni, összehasonlítani és kontrasztba állítani évszázadok nyugati utazóinak reakcióit a hindu özvegyek máglyahaláláról, vagy mekkai álrúhás zarándoklataikat Varthemától Snouck Hurgronjéig és Burtonig, és tovább. Rendszeresebb vizsgálatokat lehetne végezni egy utazó különböző helyekre adott reakcióiról, vagy különböző utazók egyazon helyre vonatkozó reakcióiról. A Grand Tourt – amelyet a britek gyakran még mindig helyi jelenségként kezelnek – páneurópai nézőpontból lehetne vizsgálni, kijelölve azokat a területeket, ahol a nemesek többé vagy kevésbé voltak utazáspártiak (a spanyolok tartózkodása az utazástól hangsúlyt érdemel), és meghatározni azokat a helyeket, amelyek mondjuk az angoloknak és franciáknak, illetve a lengyeleknek és svédeknek tetszetek.⁷³ Relatív keveset olvashattunk az arab, török, kínai vagy japán utazókról és útleírásaikról, és ezek összehasonlítása és szembeállítása az európaiakkal szintén tanulságosnak ígérkezik.⁷⁴ Az utazástörténetben – ahogy az utazásban is – a közelmúltban lezajlott robbanásszerű fellendülés nem azt jelenti, hogy ne maradt volna tennivaló.

Fordította: Kármán Gábor

⁷² Burke 1987: 16; más példákkal szolgál Calaresu 1998: 151–156; Wolff 1994: 170.

⁷³ Az Itáliába érkező angolokat, franciákat és németeket vetette össze Seta 1992.

⁷⁴ Beasley 1995; Eickelman–Piscatori 1990; Foccardi 1986; Strassberg 1995: 1–56.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, Percy G. 1962: *Travellers and Travel Liars, 1600–1800*. Berkeley
- Adams, Percy G. 1983: *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington
- Babeau, Albert 1885: *Les voyageurs en France*. Paris
- Barton, H. Arnold 1998: *Northern Arcadia: Foreign Travel in Scandinavia, 1765–1815*. Carbondale
- Bates, E. S. 1911: *Touring in 1600*. Boston
- Batten, Charles L., Jr. 1978: *Pleasurable Instruction: Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature*. Berkeley
- Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Korff, Gottfried (szerk.) 1991: *Reisekultur: von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. München
- Beasley, W. G. 1995: *Japan Encounters the Barbarian: Japanese Travellers in America and Europe*. New Haven
- Bepler, Jill 1994: The Traveller-Author and His Role in Seventeenth-Century German Travel Accounts. In: Martels, Zweder von (szerk.): *Travel Fact and Travel Fiction*. Leiden, 183–193.
- Berchtold, Leopold von 1789: *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers*. London
- Berns, Jörg Jochen 1988: Peregrinatio Academica. In: Conrad Wiedemann (szerk.): *Rom – Paris – London*. Stuttgart, 155–181.
- Bohls, Elizabeth 1995: *Women Travel Writers, 1716–1818*. Cambridge
- Boorstin, Daniel 1963 [1962]: From Traveller to Tourist: The Lost Art of Travel. In: Boorstin, D.: *The Image*. Harmondsworth, 86–125.
- Borsay, Peter 1989: *The English Urban Renaissance*. Oxford
- Bowsma, William J. 1990: Venice and the Political Education of Europe. In: uó: *A Usable Past: Essays in European Cultural History*. Berkeley, 266–291. (Eredeti megjelenési éve 1973.)
- Boxer, Charles 1951: *The Christian Century in Japan*. Berkeley
- Bravo, Michael 1998: Precision and Curiosity in Scientific Travel. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.) 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 162–183.
- Brendon, Piers 1991: *Thomas Cook*. London
- Brilli, Attilio 1995: *Quando viaggiare era una arte*. Bologna
- Bring, Samuel 1950: *Itineraria Svecana*. Stockholm
- Burke, Peter 1987: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge
- Burke, Peter 1992: L'Ambrosiana e l'Europa del tempo. In: Lanza, M. (szerk.): *Storia dell'Ambrosiana: il Seicento*. Milan, 391–413.
- Burke, Peter 1997a: *Varieties of Cultural History*. Cambridge
- Burke, Peter 1997b: The Self from Petrarch to Descartes. In: Roy Porter (szerk.): *Rewriting the Self*. London
- Burke, Peter 1998a: *The European Renaissance*. Oxford
- Burke, Peter 1998b: The Philosopher as Traveller: Bernier's Orient. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.): 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 57–73.

- Buzard, James 1993: *The Beaten Track: European Tourism, Literature and the Ways to Culture, 1800–1918*. Oxford
- Calaresu, Melissa 1998: Looking for Virgil's Tomb. In: Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.) 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London, 151–156.
- Cardinal, Roger 1997: Romantic Travel. In: Roy Porter (szerk.): *Rewriting the Self*. London, 135–155.
- Carrier, James (szerk.): 1995: *Occidentalism: Images of the West*. Oxford
- Chaney, Edward 1998: *Evolution of the Grand Tour*. London
- Clifford, James 1997: *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, Mass.
- Corbin, Alain 1994: *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside, 1750–1840*. Cambridge. (Eredeti, első kiadása 1988.)
- Cressy, David 1997: *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*. Oxford
- Crouzet, Michel 1982: *Stendhal et l'italianité: Essai de mythologie romatique*. Paris
- Davies, Mark 1999: *A Perambulating Paradox: British Travel Literature and the Image of Sweden, 1770–c. 1865*. Lund
- Deleito y Piñuela, José 1935: *El rey se divierte*. Madrid
- Dubisch, Jill 1995: *In a Different Place: Pilgrimage, Gender and Politics of a Greek Island Shrine*. Princeton
- Duchet, Michelle 1971: *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*. Paris
- Duncan, James 1996: Me(trope)olis: or, Hayden White among the Urbanists. In: King, Anthony D. (szerk.): *Re-Presenting the City*. Basingstoke, 253–268.
- Eade, John – Sallnow, Michael J. (szerk.) 1991: *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London
- Eickelman, Dale F. – Piscatori, James (szerk.): 1990: *Muslim Travellers*. London
- Elsner, Jas' – Rubiés, Joan-Pau (szerk.): 1998: *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. London
- Faroqhi, Suraiya 1994: *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683*. London – New York
- Findlen, Paula 1994: *Possessing Nature: Museums, Collecting and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley
- Fisch, Stefan 1989: Forschungsreisen im 19. Jahrhundert. In: Brenner, Peter J. (szerk.): *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt, 383–405.
- Flinn, Michael 1957–59: The Travel Diaries of Swedish Engineers. *Transactions of the Newcomen Society* 31. 95–110.
- Foccardi, Gabriel 1986: *Chinese Travellers of the Ming Period*. Berkeley
- Frank-van Westrienen, Anna 1983: *De Grootte Tour*. Amsterdam
- Frawley, Maria H. 1994: *A Wider Range: Travel Writing by Women in Victorian England*. Oxford
- Freyre, Gilberto 1933: *Casa Grande e Senzala*. Rio de Janeiro
- Freyre, Gilberto 1948: *Ingleses no Brasil*. Rio de Janeiro
- Fussell, Paul 1980: *Abroad: British Literary Travelling between the Wars*. New York

- Fyfe, Gordon – Law, John 1988: On the Invisibility of the Visual. In: Fyfe, G. – Law, J. (szerk.): *Picturing Power*. London, 1–14.
- Ghose, Indira 1998: *Women Travellers in Colonial India: The Power of the Female Gaze*. Delhi
- Gregory, Derek 1999: Scripting Egypt. In: Duncan, James – Gregory, Derek (szerk.): *Writes of Passage: Reading Travel Writing*. London, 114–150.
- Greenblatt, Stephen 1991: *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*. Oxford
- Hale, John R. 1963: *England and the Italian Renaissance*. London (Eredeti kiadás 1954.)
- Hale, John R. 1993: *The Civilization of Europe in the Renaissance*. London
- Hantzsch, Viktor 1895: *Deutsche Reisende im 16. Jahrhundert*. Leipzig
- Harbsmeier, Michael 1995: Towards a Pre-History of Ethnography: Early Modern German Travel Writing as Traditions of Knowledge. In: Vermeulen, Han F. – Roldán, Arturo Alvarez (szerk.): *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London, 19–38.
- Harris, John R. 1985: Industrial Espionage in the Eighteenth Century. *Industrial Archeology Review* 7. 127–138.
- Hazard, Paul 1935: *La crise de la conscience européenne, 1680–1715*. Paris
- Helk, Vello 1987: *Dansk-Norske Studierejser fra reformationenen til enevælden, 1536–1660*. Odense
- Howland, Derek R. 1996: *Borders of Chinese Civilisation: Geography and History at Empire's End*. Durham, NC
- Ilsoe, Harald 1963: *Udlændinges rejser i Danmark*. Copenhagen
- Ingamells, John 1997: *A Dictionary of British and Irish Travellers to Italy, 1701–1800*. New Haven
- Jacobs, Michael 1995: *The Painted Voyage: Art, Travel and Exploration, 1564–1875*. London
- Kinmonth, Claudia 1996: Irish Vernacular Furniture. *Regional Furniture* 10. 1–26.
- Langford, Paul 2000: *Englishness*. Oxford
- Lawrence, Karen 1994: *Penelope Voyages: Women and Travel in the British Literary Tradition*. Ithaca
- Lindqvist, Svante 1984: *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology in Sweden, 1715–36*. Uppsala
- Löfgren, Orvar 1999: *Holidays: A History of Vacationing*. Berkeley – Los Angeles
- Löschburg, Winfried 1979: *History of Travel*. Lipcse (Eredeti kiadása: *Von Reiselust und Reiseleid: Eine Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, 1977.)
- Maćzak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge. (Első, lengyel kiadása 1978.)
- Maćzak, Antoni – Teuteberg, Hans Jürgen 1982: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel
- Martels, Zweder von (szerk.) 1994: *Travel Fact and Travel Fiction*. Leiden
- Mead, W. E. 1914: *The Grand Tour in the 18th Century*. Boston
- Melman, Billie 1992: *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718–1918*. London
- Mills, Sara 1991: *Discourses of Difference*. London

- Neuber, Wolfgang 1989: Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. In: Brenner, Peter J. (szerk.): *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt, 50–67.
- Nicolson, Marjorie 1959: *Mountain Gloom and Mountain Glory*. Ithaca
- Niléhn, Lars 1983: *Peregrinatio academica: Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. Lund
- Pemble, John 1987: *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South*. Oxford
- Perocco, Daria 1997: *Viaggiare e raccontare*. Alessandria
- Pocock, John G. 1975: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton
- Porter, Dennis 1991: *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*. Princeton
- Pratt, Mary Louise 1992: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London
- Redford, Bruce 1996: *Venice and the Grand Tour*. New Haven – London
- Reed, Gervais E. 1974: *Claude Barbin*. Genf
- Rennie, Neil 1995: *Far-Fetched Facts: The Literature of Travel and the Idea of the South Seas*. Oxford
- Ridder-Symoens, Hilde de 1996: Mobility. In: Ridder-Symoens, H. de (szerk.): *Universities in Early Modern Europe*. Cambridge, 416–448.
- Rosenthal, Donald A. 1982: *Orientalism: The Near East in French Painting, 1800–80*. Rochester, NY
- Rubiés, Joan-Pau 1996: Instructions for Travellers: Teaching the Eye to See. *History and Anthropology* 9. 2–3. 139–190.
- Rydberg, Sven 1951: *Svenska studieresor till England under Frihetstiden*. Uppsala
- Said, Edward 1978: *Orientalism*. London (Magyar kiadása: *Orientalizmus*. Budapest, 2000.)
- Scaraffia, Lucia 1998: *Loreto*. Rome
- Schiøtz, Eiler H. 1970: *Utlendingers reiser i Norge: En bibliografi*. Oslo
- Schivelbusch, Wolfgang 1980: *The Railway Journey*. Oxford
- Selling, Andreas 1990: *Deutsche Gelehrten-Reise nach England, 1660–1714*. Frankfurt am Main
- Seta, Cesare 1992: *L'Italia del Grand Tour da Montaigne a Goethe*. Napoli
- Sharp, Joanne P. 1999: Writing over the Map of Provence. In: Duncan, James – Gregory, Derek (szerk.): *Writes of Passage: Reading Travel Writing*. London, 200–218.
- Shields, David S. 1997: *Civil Tongues and Polite Letters in British America*. Chapel Hill
- Smith, Bernard 1985: *European Vision and the South Pacific, 1768–1850*. Oxford (Második kiadás.)
- Stagl, Justin 1980: Die Apodemik oder Reisekunst. In: Mohammed Rassem – Justin Stagl (szerk.): *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*. Paderborn, 131–202.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*. Chur
- Stoye, John W. 1952: *English Travellers Abroad, 1604–1667*. London (Átdolgozott kiadása: New Haven – London, 1989.)
- Strassberg, Richard (szerk.) 1995: *Inscribed Landscapes: Travel Writing from Imperial China*. Berkeley

-
- Uhlig, Ludwig 1965: *Georg Forster*. Tübingen
- Walvin, James 1978: *Leisure and Society, 1830–1950*. London
- White, Hayden 1973: *Metahistory*. Baltimore
- Whitelocke, Bulstrode 1772: *Journal*. London
- Whitey, Lynne 1998: *Grand Tours and Cook's Tours: A History of Leisure Travel, 1750 to 1915*. London
- Wiegand, Hermann 1984: *Hodoeporica*. Baden-Baden
- Williams, Wes 1998: *Pilgrimage and Narrative in the French Renaissance*. Oxford
- Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*. Stanford
- Youngs, Tim 1994: *Travellers in Africa: British Travelogues, 1850–1900*. Manchester